

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРАФІЯЛЬНИХ ШТЕМПЕЛІВ У ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЄПАРХІЇ: МІСЦЯ ВИГОТОВЛЕННЯ, ЇХНЯ ВАРТІСТЬ ТА ПРИЧИНИ ЗАМІНИ

Початок панування Австрійської монархії в Галичині та політика йосифізму ознаменувалися наданням національним групам, що населяли імперію, рівних прав, піднесенням економіки краю, що поєднувалося з модернізацією бюрократичного зразка. Практично всі сфери суспільного життя почали регламентуватися законодавчо. Така “модернізація” Галичини спричинила документальний бум, що супроводжувався поступовим запровадженням канцелярійних стандартів епохи Просвітництва віденського зразка. З поширенням нового способу діловодства виникла проблема збереженості та конфіденційності офіційної та приватної документації. Одним із шляхів вирішення цього питання стало масове запровадження печаток. У релігійній сфері вони ввійшли в ужиток на деканатському та парафіяльному рівнях.

Подальший розвиток парафіяльної сфрагістики регламентувався циркулярами як світських, так і духовних інституцій. Ці розпорядження публікувалися в єпархіальних виданнях і таким чином популяризувалися середнижчого духовенства. Масове використання церковних штемпелів було тісно пов’язане з бюрократизацією діловодства. Те, що парафіяльні уряди не завжди беззастережно виконували рекомендації консисторії, вказує на їхню відносну автономність та політизацію духовенства в контексті тогочасного суспільного життя Галичини.

Місця виготовлення штемпелів. Про виготовлення матриць на території України відомо з постанов синоду Львівської латинської архієпархії 1765 р., згідно з якими кожна церква повинна була мати печатку, яка б відображала її титул. Кошти на цю справу планувалося зібрати серед духовенства, а гравіювати штемпелі – на “фабриці” митрополичої катедрі¹. Мабуть, у другій половині XVIII ст. у Львові існувала при римо-католицькій консисторії майстерня з виготовлення церковних печаток. Про фахових майстрів-печатників із столиці Галичини згадує Н. Гремаре. У 1799 р. зі Львова на Буковину був запрошений

¹ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provincialium et Dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali, et jure civili regni.* – Poznaniae, 1869. – P. 307.

гравер Хаїм Віттман², який зобов'язувався виготовляти для православної церкви штемпелі³. У деяких парафіях храмові печатки вирізали ковалі-цигани, але через низький рівень робіт – неякісний метал для основи печаток, помилки у легендах, погане виконання сюжетного зображення – ці матриці викликали багато нарікань⁴.

Про те, що в кінці XVIII ст. граверів-печатників у Галичині було обмаль, свідчать відповідні розпорядження губернаторства від 22 вересня 1797 р., в яких рекомендувалося замовляти штемпелі у Львові, тому що кваліфікованих майстрів у інших містах знайти було важко⁵. Там виготовляли і печатки для Перемишльської єпархії. На це безпосередньо вказує оригінальна матриця парафії Манів Яслиського деканату (початок XX ст.)⁶, котра на металевій основі мала напис: “Lwów A. BСHINDLEB Lwów SYKSTUSKAL. 15”.

У середині XIX ст. в українських землях Австрійської монархії працював інший печатник – І. Заусмер, а в 1902–1903 рр. у Чернівцях з'явився новий майстер – Ратський. Найкращим фахівцем, до послуг якого вдавалися українські парафії на початку XX ст., вважався Карл Марзек, котрий проживав у Відні⁷.

Про граверів кінця XIX – початку XX ст. інформують оригінальні штемпелі. Одним із центрів граверства була Варшава. У польському Національному музеї (у Варшаві) зберігається матриця парафії Поточки Холмської православної єпархії⁸, на металевій основі якої зберігся напис: “Б. Кущинський граверь Варшава Сенаторская 10”⁹. Ім'я ще одного майстра – Ф. Полевка – відоме з оригінального штемпеля перемишльського владика Костянтина Чеховича¹⁰.

² *Grâmadă N. Vechile pecęi bisericești bucovinene.* – Cerrâuți: Tiparul Glasul Bucovinei, 1939. – P. 19.

³ Пошук гравера було доручено місцевому майстрові-годиннику реві Фальку. Він запросив зі Львова єврея-гравера високої кваліфікації, котрий і виконував замовлення консисторії. Та на це замовлення претендували місцеві золотарі, котрі подали позов до окружного правління на приїжджого, а виготовлення печаток перебрали в свої руки. Однак вони не впоралися з роботою, і консисторії довелося повторно запрошувати Х. Віттмана для завершення гравіювання (*Grâmadă N. Vechile pecęi bisericești bucovinene.* – P. 19–20).

⁴ *Ibidem.* – P. 22.

⁵ Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 26.

⁶ Muzeum Historyczne w Sanoku (далі – MHS). – Н. 22.

⁷ *Grâmadă N. Vechile pecęi bisericești bucovinene.* – P. 21–22.

⁸ Точна дата виготовлення цього штемпеля невідома, але можемо з упевненістю ствердити, що оскільки унію в Холмській єпархії було ліквідовано 1875 р., то його поява пов'язана із заміною печаток на православні штемпелі, для яких характерне зображення трибанної церкви.

⁹ Muzeum Narodowy w Warszawie (далі – MNW). – MN. 23957.

¹⁰ Muzeum Ziemi Przemyskiej (далі – MZP). – МРН. 11304. Печатка кругла, мідна, діаметром 25 мм, без ручки, у відмінному стані. Очевидно, єпископ замовив її наприкінці свого архієрейства, тож з'явилася вона десь у 1910-х – 1915-х рр. Прізвище майстра зазначене вгорі, на металевій основі.

В архівних джерелах першої третини ХХ ст. згадуються львівські майстри-печатники, серед яких вирізнявся своєю вправністю Іван Метц¹¹. З часом граверну справу було поставлено на фабричний конвеєр. Виготовленням печаток займалися спеціалізовані фірми, як-от “Тадеуш Богуславський” у Варшаві¹². Діяли також львівські граверні майстерні, однак, чи виготовляли вони штемпелі для парафіяльних урядів Перемишльської єпархії, встановити не вдалося.

Вивчивши джерела та літературу доходимо висновку, що основними центрами продукування печаток у ХІХ ст. були Варшава, Відень і Львів. Саме тому в греко-католицьких парафіях трапляється так багато однотипних матриць. Факт існування граверної майстерні Львівської латинської архієпархії дає підстави припустити, що й українська Галицька митрополія мала своїх майстрів-печатників (можливо, такі фахівці працювали і в самому Перемишлі). За аналогією з Буковиною незначну кількість штемпелів могли виготовляти місцеві (сільські) ремісники або ж мандрівні цигани-ковалі.

Вартість штемпеля. Вартість штемпелів залежала від матеріалу, з якого їх виготовляли, від місця виготовлення та від фінансової спроможності парафії. У кінці ХVІІ ст. священники повинні були укладати контракти з граверами, надсилаючи копії угоди до консисторії. Якщо вартість послуг перевищувала 4 злотих, то це питання потребувало обов’язкового узгодження з консисторією¹³.

Відомо, що на Буковині в середині ХІХ ст. ціна однієї матриці становила 7–10 флоринів¹⁴. Наприклад, у 1868 р. основа матриці з латуні коштувала 5 флоринів 80 крейцерів, а інкрустація ручки – 1 флорин 20 крейцерів; у 1874 р. – 10 флоринів (у Відні з латуні), у 1885 р. – 6 флоринів 50 крейцерів; у 1898 р. – 17 флоринів (за дві латунні матриці); у 1887 р. – 2 флорини 60 крейцерів (основа з каучуку)¹⁵. Спостерігаючи зміну цін на граверні послуги, бачимо, що вартість печаток із появою дешевших матеріалів зменшувалася. Та все ж граверні роботи були відносно дорогими, а матеріальний стан парафій не завжди дозволяв їм користуватися послугами високопрофесійних майстрів. Навіть на початку ХХ ст. парафіяльні уряди в Галичині скаржилися на відсутність необхідних коштів для виготовлення нового штемпеля¹⁶. Попри це, у більшості греко-католицьких

¹¹ ЦДІАЛ України – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 59, 64.

¹² Там само. – Арк. 89.

¹³ Там само. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 263в. Щоб скласти уявлення, чи високою була вартість граверних робіт, наведемо середню ціну станом на 1797–1798 рр. наступних товарів: 100 кг вівса коштувало 3 золотих 14 грошів, 100 кг пшениці – 8 золотих 18 грошів, 100 кг ячменю – 6 золотих 16 грошів (*Hoszowski S. Ceny we Lwowie w latach 1701–1914. – Lwów, 1934. – S. 7–9*).

¹⁴ 1 флорин (гульден) дорівнював (з 1857 р.) 100 крейцерам, 1 гульден – 4 золотим, 1 крейцер – 2 грошам, тобто вартість штемпеля була 28–40 золотих. Для порівняння наведемо вартість інших товарів станом на 1868 р.: за 100 кг вівса давали 9 золотих, 100 кг пшениці – 22 золотих 2 гроші, 100 кг ячменю – 12 золотих 8 грошів (*Ibidem. – S. 79*).

¹⁵ *Grămadă N. Vechile peceti bisericești bucovinene. – P. 13.*

¹⁶ ЦДІАЛ України – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 1978. – Арк. 93в.

парафій побутували високоякісні матриці. Збереглися документальні відомості про вартість і зовнішній вигляд печаток у Галичині в 20-х – 30-х роках ХХ ст.¹⁷

Причини заміни парафіяльних штемпелів. Головними причинами заміни штемпелів були втрата чи зношеність, технічний прогрес, релігійні чинники (зміна титулу церкви, будівництво нового храму, його посвячення), церковно-адміністративні фактори, суспільно-політичні процеси.

До втрати штемпеля могли призвести як стихійне лихо (скажімо, пожежа), так і суб'єктивний фактор (недбальство пароха, крадіжка).

Амортизація печатки зумовлювалася передовсім її частим застосуванням у церковному діловодстві¹⁸. Металеві основи були досить міцні, що підтверджує візуальний огляд збережених у музеях оригінальних матриць, котрі, незважаючи на тривалий час функціонування, дійшли до нас у цілком задовільному стані¹⁹. Деколи печатка виходила з ужитку через ушкодження певної її частини (наприклад, кріплення, яке з'єднувало металеву основу з ручкою²⁰), через що користування штемпелем ставало проблематичним. Причиною заміни могли бути і втрачені літери (насамперед у матрицях із каучуковою основою²¹).

Технічний прогрес і процеси модернізації, особливо в останній третині ХІХ ст., справили помітний вплив на розвиток парафіяльної сфрагістики. У цей час, зокрема, відбувається поступова заміна таких незручних у використанні матеріалів для відбитків, як сургуч, віск, мастика на простіші та доступніші – чорнило, туш, фарбу.

Активне застосування нових матеріалів негативно позначилося на якості відбитків²². Виготовлені раніше штемпелі виявилися непристосованими до рід-

¹⁷ Там само. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 1, 59, 64, 89. Щоправда, йдеться тут про печатки державних установі заміну австрійського герба на польський У 1930 р. вартість однієї печатки коливалася, залежно від матеріалу, від 1 до 4 злотих, у 1938 р. – 15 злотих за штуку

¹⁸ Це добре видно на прикладі печатки парафій Середниці Лиського деканату (МНС. – Н. 56), в легенді якої затерті окремі літери, Пельня Сяноцького деканату (МНС. – Н. 61), Сторожі Великі Сяноцького деканату (МНС. – Н. 79), Юрівці Сяноцького деканату (МНС. – Н. 101), де простежуються подряпини металевої основи.

¹⁹ Так печатка парафії Пралківці Перемишльського деканату котра функціонувала протягом 1803–1900-х рр. (МЗР. – МРН. 7203), збереглася дуже добре, незважаючи на 100-літній період її використання. Тож причиною її заміни навряд чи могла бути зношеність. Те саме стосується парафіяльних печаток Потелича Потелицького деканату (Музей історії релігії у Львові (далі – МІРЛ). – СФ. 7), Телешниці Затварницького деканату (МНС. – Н. 11), Смерковець Біцького деканату (МНС. – Н. 65), Туринки Жовківського деканату (МІРЛ. – СФ. 17).

²⁰ Штемпелі парафії Яксманичі Перемишльського деканату (МЗР. – МРН. 11249), Монастирець Лиського деканату (МНС. – Н. 78), Манів Яслиського деканату (МНС. – Н. 58) мали металеві частини, які з'єднували основу печатки з ручкою і розкололися тому для продовження терміну її дії додатково фіксували кріплення підручними матеріалами (тканина).

²¹ Яскравий приклад – парафіяльна печатка Руського Села Бірчанського деканату (МЗР. – МРН. 7784), котра функціонувала в 1899–1909 рр. і була виготовлена з каучуку. У легенді цього штемпеля в назві населеного пункту (вЪ РУСКОМЪ СЕЛѢ) втрачено літеру “Р”.

²² Л. Довган виділяє технологічні причини заміни штемпелів (Довган Л. Застосування печаток церковному адмініструванню Галичини в ХІХ столітті // Вісник Прикарпатського університету Історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 1. – С. 178–179).

ких субстанцій, тому відтиски виходили нечіткими. Практично всі матриці були різьблені в контррельєфі (заглиблена стосовно тла композиція), завдяки чому сургучеві відбитки давали чітке рельєфне зображення. Зі зміною матеріалу постала нагальна потреба у заміні печаток на каучукові або металеві (але горельєфні, із високим опуклим скульптурним рисунком)²³.

Християнські вірування в кожній парафії були тісно пов'язані з посвятами храмів, а сюжетне зображення печатки – із титулом церкви²⁴. Тож зміна посвяти парафії майже автоматично призводила до виготовлення нової печатки. Щоправда, у сфрагістиці Перемишльської єпархії відомі випадки, коли старий штемпель (із не відповідним титулові храму сюжетом) функціонував ще кілька десятиліть, поки не був замінений новим²⁵. Нові посвяти храмів з'являлися у зв'язку

²³ На цю обставину звертає також увагу польська дослідниця М. Каганець. Вивчаючи генезу гмінних печаток Берунської парафії, вона простежила заміну матеріалу (сургуч на туш). Авторка зазначає, що, правдоподібно в 1864 р. спеціальним розпорядженням матриці були замінені на каучукові (*Kaganiec M. Herb Bierunia i godła gminne dawnej parafii bieruńskiej*. – Bieruń, 1994. – S. 16).

²⁴ На жаль, в Україні відсутні фундаментальні дослідження з історії літургійного культу святих. Окремі аспекти висвітлені на прикладі Холмської єпархії (*Слободян В. Посвяти церков Холмської єпархії // Християнські культури в Україні: Тематичний зб. Святопокровського жіночого монастиря Студійського ставу* – [Львів, 2000]. – Вип. 2. – С. 93–96). Мотиви вибору того чи іншого титулу храму були різними. Приватновласницькі поселення часто посвячували церкви своїм власникам (докладніше про це див.: *Tylus S. Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (Halickiej) Lwowskiej do końca XVI wieku // Roczniki Teologiczne*. – Warszawa, 1991–1992. – Т. 38–39. – Zesz. 4. – S. 40). Географічне розташування теж позначалося на іменуванні святинь. На вибір патроном храму Богородиці або Ісуса Христа впливало вселенське богослов'я Церкви, тоді як ангельські чи святодітвіцьські посвяти дуже часто залежали від імені фундатора та його релігійного світогляду.

На українському матеріалі ці взаємовпливи студіювали *Мицько І.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. – К., 1998. – Т. 5. – С. 39–40; *Рудецький П.* Імена святих та титулатура православних храмів Луцька періоду середньовіччя // *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Матер. VIII міжнар. наук конфер. (Луцьк, 13–14 грудня 2001 р.)*. – Луцьк, 2001. – С. 110–111.

²⁵ Можна навести низку таких прикладів. У с. Суровиця Яслиського деканату зі середини XIX ст. і до 90-х років XIX ст. включно (Національний музей у Львові, відділ рукописів і стародруків (далі – НМЛ). – РКЛ. 545. – Арк. 188; ЦДІАЛ України – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1783. – Арк. 70) використовували матрицю із сюжетним зображенням св. Миколая, хоч парафіяльна церква вже з 1865 р. (*Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1865*. – Premisliae, 1865. – P. 113) мала титул Успіння Богородиці Дані «Шематизмів» Перемишльської єпархії (*Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1860*. – Premisliae, 1860. – P. 120) справді підтверджують існування до 60-х років XIX ст. у Суровиці храму св. Миколая, назву якого й відображено на згаданій церковній матриці. Очевидно, через добру збереженість старого штемпеля та певні проблеми з виготовленням нового парафіяльний уряд не вважав за доцільне його змінювати. Водночас треба відзначити майстерне виконання сюжету Успіння в другому варіанті печатки парафії Суровиця від 1895 р. (ЦДІАЛ України – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1783. – Арк. 84), що вирізняється композиційною чіткістю зображення.

з наданням храмові відпусту, набуттям церквою реліквій, будовою нового храму, його реконструкцією²⁶, зміною колятора парафії, перенесенням місця осідку парафії тощо²⁷. Індикатором популярності релігійного культу на місцевому ґрунті була посвята храму єпископом: титул відновленого чи зведеного сакрального об'єкта або підтверджувався церковною владою, що свідчило про суспільну важливість даного культу або ж відбувалася його заміна²⁸.

В останній третині XIX ст. спостерігаємо тенденцію до частішої заміни печаток, каталізовану суспільно-політичними процесами в Галичині. Події “Весни народів” 1848 р. спричинили зростання національної свідомості українського населення краю. Це виявилось, окрім іншого, й у повсюдному запровадженні української мови в діловодство та ідентифікації галицьких українців як греко-католиків. Згадані процеси безпосередньо вплинули і на розвиток церковної сфрагістики. Зміни заторкнули зміст, структуру та мову написів. Зокрема, в легендах починають уживатися такі терміни, як “ГР. КАТ..”, “РУСКО. КАТ..”, “Руский приход..” та ін.²⁹.

До 1847 р. парафія Хирів Старосольського деканату теж була посвячена св. Миколаєві, але згодом титул храму замінили на “Різдва Пресвятої Богородиці” (*Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis M.D.CCC.XXX. – Premisliae: Typographia Episcopali rit. graeci. c., 1830. – P. 119; Catalogus universi venerabilis cleri dioeceseos Premisliensis graeco ritus catholicae 1849. – Premisliae: Typographia Capituli rit. gr. cath., 1849. – P. 119*). Причиною цього перейменування стало будівництво мурованої церкви і посвячення її єпископом Іваном Снігурським у 1847 р. (Шематизмъ всего Клира греко-католического епархій соединеныхъ Перемыской, Самбѣрской и Сянѣцкой на рѣкъ вѣдь рожд. Хр. 1900. – Перемышль: Зъ печатнѣ Николая Джульнського 1900. – С. 320). Незважаючи на це, давня парафіяльна печатка із зображенням св. Миколая продовжувала функціонувати до кінця 1882 р.

У 1868 р. відбулася зміна титулу церкви Чаплі Старосольського деканату – зі Св. Миколая на Перенесення мощей св. Миколая (*Schematismus universi venerabilis cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1867. – Premisliae, 1867. – P. 89* Схематизмъ всего клира католикѣвъ епархій Перемыской на рѣкъ отъ рожд. Хр. 1868. – Перемышль: Типомъ руского Собору Клироса Перемыского 1868. – С. 123). Тим часом стара матриця побутувала аж до 1893 р., а нова зображала лише постать св. Миколая без пов'язання із сюжетом празника.

²⁶ На прикладі парафіяльних печаток Колбушової Я. Бардан доводить, що зображення храму на новій матриці (з 1859 р.) з'явилося після його відбудови (що потребувала багато сил та коштів). З огляду на це, місцевий парох наполіг на тому щоб в основу сюжетного зображення було покладено архітектурні форми оновленої церкви (*Bardan J. Dawne pieczęcie i herb Kolbuszowej. – Kolbuszowa, 1998. – S. 25*).

²⁶ *Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro anno domini 1864. – Premisliae: Typis rutheni Capituli Premisliensis, 1864. – P. 39*. У цьому випадку патрон храму не змінився.

²⁷ *Tylus S. Patrocinia kościołów parafialnych w archidiecezji (Halickiej) Lwowskiej dkońca XVI wieku. – S. 60*.

²⁸ *Kracik J. Konsekracje kościołów i ołtarzy w diecezji Krakowskiej w XVII–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. – Kraków, 1984. – T. 61. – S. 112*.

²⁹ Детальніше про це див.: *Скоцилас І. Богородичні сюжети у парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 168–171*.

Церковно-адміністративні чинники теж сприяли еволюції штемпелів Перемишльської єпархії. У 1866 р. створено парафіяльні комітети (уряди), до яких перейшла опіка над сакральними об'єктами. Спеціальним розпорядженням австрійського уряду храми та церковні бенефіції передавалися місцевим парафіяльним комітетам³⁰. Унаслідок цих нововведень у легендах парафіяльних матриць з'являється словосполучення “УРЯД ПАРОХІЯЛЬНИЙ...”

Н. Гремаде вказує й на інші підстави заміни штемпелів: втрата матриці, зміна храмової ікони (це тотожне зміні титулу церкви), пошкодження печатки, її модернізація через застосування нових матеріалів для відбитків та уточнення в легенді³¹. У працях С. Кучинського виокремлено додатково ще такі причини: використання штемпеля з метою фальсифікації, його неактуальність у зв'язку зі зміною регалій володаря або території³².

У Перемишльській греко-католицькій єпархії печатки найчастіше заміняли через зношеність, необхідність переходу на нові матеріали для відбитків, а також через церковні та суспільно-політичні чинники.

* * *

Парафіяльні печатки були запроваджені в Галичині в кінці XVIII ст. Ініціатива належала австрійській адміністрації краю, яку підтримала греко-католицька ієрархія. Їхні закони та розпорядження визначали та регулювали сфери функціонування церковної сфрагістики.

На межі XVIII–XIX ст. існувало кілька гравіювальних центрів (Відень, Варшава та Львів), що продукували свої “фірмові” штемпелі, хоча місцеві майстри виготовляли їх також. Більшість досліджених пам'яток були вигравіювані в єпархіальних центрах або інших великих містах регіону майстрами-професіоналами. При виготовленні церковних печаток однозначно переважав фаховий підхід.

Натомість в останній третині XIX – на початку XX ст. лише в окремих випадках штемпелі виконувалися одним майстром. У цей період не було суворой регламентації та відповідних обмежень щодо їхнього вигляду. Водночас зросли технічні можливості майстрів-печатників, збільшилася кількість центрів із виготовлення штемпелів.

³⁰ “Оустава дотычно покритья коштѡвъ ставлянья и оутримованья бѣдинкѡвъ церковныхъ и приходскихъ въ парохіахъ исповѣданья католическогого и справлянья приборѡвъ и снарадовъ церковныхъ” (Вѣстникъ законѡвъ и распораженіи краевыхъ для королевства Галиціи и Володомірії разомъ съ великимъ княжествомъ Краковскимъ. – Львѡвъ, 1866. – Ч. XIV. – С. 111–117).

³¹ *Grămadă N. Vechile pecęi bisericești bucovinene.* – P. 9.

³² *Kuczyński S. K. Pieczęcie książąt Mazowieckich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978. – S. 84. Тут досліджувалися приватні, князівські та єпископські штемпелі періоду середньовіччя

Найрізноманітнішими були причини масової заміни матриць в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.: від втрати штемпеля, його зношеності до зміни способу виробництва штемпелів (машинного) та матеріалів для виготовлення їхньої основи. Також певний вплив на це мали як релігійні чинники (зміна титулу церкви, будівництво нового храму та його посвята), так і суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Галичині.